

ACTA LINGUISTICA LITHUANICA

L (2004), 139 – 147

R E C E N Z I J O S

Reviews

ZANAVYKŲ ŠNEKTOS ŽODYNAS I, A–K.

TEKSTO AUTORËS JANINA ŠVAMBARYTË, GIEDRË ČEPAITIENË.

REDAKTORIAI ALDONAS PUPKIS (VYRIAUSIASIS RED.), KLEMENTINA VOSYLYTË.

Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 830 p., ISBN 5-420-01504-8 (1 tomas), ISBN 5-420-01505-6 (bendras).

Müsų senieji raštai ir tarmës, kaip yra mokës Juozas Balčikonis, yra svarbiausia medžiaga jvairiems tyrinëjimams, sprendimams ir svarstymams. Toks buvo LKŽ tikslas – vos ne visa medžiaga, tai pabrëžiama ir daugelio tyrinëtojų darbuose.

Šalia LKŽ émë rodytis ir tarmių žodynų. Vienas iš stambiausių – *Zanavykų šnektos žodynas*, kurio pirmas tomas pasirodë 2003 metais (teksto autorës Janina Švambarytë, Giedrë Čepaitienë, redaktoriai Aldonas Pupkis ir Klementina Vosylytë). Medžiagą rinko didelis bûrys jvairių kultūros darbuotojų, ypač studentų lituanistų – tai buvo nemažas idealistų žmonių sambûris, su įkaršiu rinkę šnektau leksiką, sudarę žodyno planą. Buvo pašnekinta nemažai dar šnekta išlaikiusių žmonių, nors jau i zanavykų šnektas veržiasi ir nesenai dar šnekta buvë svetimi dalykai: priesaga *-iniūkas* vietoj *-inýko*, neveikiamosios rûšies bûtojo kartinio laiko dalyvių *padirbtí, paleisti* (1 kirč.) kirčiavimas trečiaja kirčiuote (*padirbtí, paleistí* ir kt.). Keista, kad apie Žvirgždáicius, Bajoráicius, Ketûrnaujieną nepastebéta kirčiuoto e didelio supriekškinimo (*sè.n'is, m'è.t'ę* ir kt 1954 m. čia buvo norma). Šnekta smarkiai keičiasi, dël kolektyvizacijos, melioracijos, žemës netekimo nebeliko kaimo tvirtų bendruomenių, sugerbédavusių perduoti šnekta sistemą iš kartos į kartą. Ir šiaip leksika labai kinta, senoji menkëja, raštai ir televizija daug ką maršina, varo iš vartosenos.

LKŽ medžiaga daug kuo pildë ši žodyną (leksika judrus kalbos sluoksnis), bet tas veikalas buvo kitaip rengtas, vien tiktai transponuotos formos, dažnai bûdavo pakeiciama šnektau morfologija. Tai daro ši žodyną gana jvairų ir nevienalyti. Šalia transkribuotų, dabar užrašytų sakinių, šimtmečių senumo ir dabar suliteratūrintų Antano Tatarës duomenų, iš bendrinës kalbos žodžių ir kokio vieno tarminio žodžio sudaryti sakiniai: dažniausiai buvo teigiamas tik priesaga *-iniūkas*, *-é* vietoj *-inýko*, *-és*; priešdéliai *nuo-*, *prie-*, *sq-*, *už-* užgoždavo tarminius *nū-*, *pry-*, *sū-*, *až-*, *žu-* ir kt., bûdavo pasirenkamos bendrinës kalbos lytys. (Véliau, nuo V tomo, ypač nuo XI, padéatis buvo taisyta. Tarmines lytis stengtasi teikti transponuotas pagal bendrinës kalbos garsų atliepimus tarmiškiesiems.)

Tarmës (šnekto) žodyno šaltinis yra tam tikro krašto, vietovës, net kaimo šnekto žmonës, ten gimę, augę ir kalbantys istoriškai susiformavusia tarme, kuriai bûdinga tam tikra fonetikos, morfologijos, sintaksés ir leksikos sistema. Šitaip laikantis tarminio žodyno suda-

rymo principų savaimė atskrinta atsitiktiniai dalykai, iš radijo, teatro ar kitų bendrinės kalbos kanalų skambanti, į žmonių galvas sminganti bendrinės kalbos sistema, atskiri tos sistemos dalykai. Jei remiamasi visais, bet kokiais ir bet kaip kalbančiais to krašto gyventojais, išeina kitokio tipo – gal kokie *sociologiniai* žodynai ar kitaip vadintini.

Zanavykų šnekto žodynas yra kiek netikėto tipo leksikos rinkinys. Paprastai įvairių sumanytum turį tarmių leksikografai pasaulyje sudarinėja išsamiusius, skirtumų (diferencinius), net vieno kaimo, atskiro žmogaus žodynus. Šiuo atveju buvo siekta gilintis ne tikai į užrašytą šnekto leksiką, bet įtraukti ir to krašto rašytojų, kultūros veikėjų raštų pavyzdžių, medžiagos iš kitų kalbos veikalų (gausiai iš LKŽ). Idėta daug pastangų, bet yra ir šešelių, nes rašytojas kažin ar vien tik savo šnekta galėjo ar gali remtis, moka ir iš bendrinės kalbos, ir iš kitų tarmių kai ką pasiimti, gali būti leidyklos ar redakcijos pataisytas ir kas nors jam įterpta.

Šalia Antano Tatarės, Juozo Lozoraičio, Albino Bernoto, Petronėlės Orintaitės ir kitų visai nėra Jono Jablonskio raštų pavyzdžių (o juk dažnai jis sakinius ir atskirus žodžius pažymėdavo santrumpa Rg = Rýgiškiai, ta tarme rémē visą bendrinės kalbos pamatą). Tai ypač nelaukta.

Kartais dėl leidybos aplinkybių atsitinka visai nenumatyti žodynai. Iš Amerikos spaudos tikriausiai žemaičių darbuotojų bus padaryti žodžiai *dovenā*, *dovenót* Bs, taip pat ir *āpmaudas* Bs bus atsiraðes; iš žemaičių per Petronėlę Orintaitę, dešimtmečiais tarp jų gyvenusių, bus atėję žodžiai *apveidūs*, -i ‘gražus’, *atminaš* ‘retkarčiaiš’, *it* (p. 163), forma *budynių* ‘šermenų’ (p. 393), *garankštis* ‘raukšlė’; rytečių *atgōžt* iš Orintaitės raštų pavirsta *atgōžti*. Rašytojos naujadarai *atgyna* ‘apsigynimas’, *atgoda* ‘poilsis’ irgi patekė į ši žodyną, rodos, be reikalo, toks pat bene bus ir *kiauramiegis* ‘negilus miegas’, net *atkeleivis* ‘ateivis’ ir pan. Pranas Vaičaitis irgi turi iš kitų tarmių ēmęs žodžių, pvz.: *atžūlas* (iš žemaičių), *atpénč* ‘vél’ ir pan.

Tarmėtyrininkai, žodyninkai, etnografių čia ras daug svarbios medžiagos (pateikiamos supaprastinta transkripcija), iškeliamieji žodžiai transponuojami pagal garsų atliepimus bendrinėje kalboje ir kokių priekaištų žymiems to krašto kalbininkams Aldonui Pupkiui, Giedrei Čepaitienei, Vilijai Sakalauskienei, Arvydui Vidžiūnui, a. a. Juozui Pikčilingiui, Jonui Jurevičiui ir dešimtims kitų negalima daryti, nebent netikėtai atsirado bendrinės kalbos tekste formos *dírbt*, *gílt*, *gúndyt*, *gúrkelti* (= *dírbti*, *gílti*, *gúndyti*, *gúrkelti*); *júngas*, *kúisla* (= *jùngas*, *kùisla*) ir t. t. Tradicinį tokį kirčiavimą, imtą kaip tik iš zanavykų ir Prūsijos lietuvių tarmių, nuo Frydricho Kuršaičio laikų išsigelėjusį mūsų kalbotyroje, kažin ar reikėjo čia keisti (kai kada gerokai šluboja vardažodžių ir įvardžių kirčiuočių žymėjimai). Keista, bet tekste yra *-ti* bendratys, o iškeliamos fonetinių trumpų galūnių numetimą patyrusios lytys, pvz., *pabambé* → tekste *pabambéti* (p. 107), *bárt* → *bá.rti* (p. 115), *bijót* → *bijó·ti* (p. 136), *bráizyt* → *brá.iži·ti* (p. 163), *dírbt* → *dírpti* (p. 288), *girdéti* → *girdé·ti* (p. 393) ir t. t.

Kiekvienas paskelbtas tarmių tekstas, žodynas ar koks žodžių sąrašas turi kalbos istorijai didesnę ar mažesnę reikšmę (net toks ydingas ir nežinia kokio tipo ir pateiktų faktų mokslišnės tikrenybės Vito Labučio *Daukšių termės žodynas*, 2003), nes metai plaute plauna tarmių leksiką ir morfologiją. Toks didelis kelių tomų, keliolikos žymių kalbininkų rengtas veikalas kelia susidomėjimą – juo bus remiamasi, ieškoma faktų savo tyrinėjimams, nurašoma LKŽ ateities tomams. Labai išryškintas naujų dalykų skverbimasis į šnektas – žodžiai *audrà* iš žem. *áudra*, *abstineñtas*, *džeñtelmenas*, *motiniñis*, -é, *ítaka*, *ítampa*, *asmuõ*, *atâskaitinis*, *etnogrâfinis*, net „naujokų“ reikšmių, formų kitimas, pvz.: *evakúot* ‘kraustyti’ *atē·rùsai* / *ævakâ·vo ji·klúona*;

gradiruot ‘lyginti kelią’, *kapryzas* ‘ginčas’: *kaprižas išėju* (tarp judvieju); *kapelà* ‘kompanija’: *visi jie kapelà čė atvaž'ūodavu...*; *kapituliūoti* ‘baigtis’: *kā·ras kapitol'ė·vu¹* ir kt.

Žodyno autoriai norėjo užrašyti visutelaičius viso tarmės (jų terminu *šnekto*) ploto gyventojų vartojamus žodžius, todėl užfiksavo ir pateikė kaip tarmės (*šnekto*) faktus tokius profesionalizmus: *Ainōsius* (p. 21), bet *Kaipošiaus* nėra (tai tikrinis žodis, ne to veikalo dalykas); *ākcentas, akcentuot, tragėdija* (p. 28), *aktorystà* (p. 30), stribų *bajāvas²*, *barāklas, bérmontininkas, blātas, blātytis, -inas, -inosi, bulānas* ‘ulonas’, *dragūnas* ‘toks kareivis’, *dramblýs* ‘straublinis žinduolis’, *káimo krónika* (p. 339), *džiunglēs* ‘tankus miškas’, *džiunglýnus* ‘t. p.’, *jakta* (p. 365), gydyklà ‘gydymo įstaiga’, *gladijòlas* „kardelis, tokia gélē“, *gramātika, gramātiškas, išdidis* ‘gramatikos ženklas šauktukas’ (Antano Tatarės naujadaras), posakis *ōpera vaidino* (p. 561), *naujāgimis* ‘naujai atvestas (gyvulys)’, žarg. *joptvajūkas* ‘toks drabužis’, *kibinimàt* ‘toks kariuomenės keiksmas³’, *patařliu* (p. 651), ateistų *kirké* ‘protestantų bažnyčia’ (buvo tik ó·kieču· baž'n·ř·če iki 1979–1984 m., kol teko tame krašte lankytis), *koklietas* ‘kotletas’, *kòsmosas* ‘kosminis laivas’, *kumpānija* ‘bürys, kompanija’ ir kt. Matyt, šiuo atveju nesiaškinta, kas yra „tarmės žodis“: tai juk paveldėtas, bent kelių kartų vartotas ir vartoamas žodis, o profesionalizmai (sakykime, šio krašto ir bendrinės kalbos *eigulijà, eiguvà* ir kt.) yra sociologijos objektas, šnekos, o ne *šnekto* faktai (geriau mokantis bendrinės kalbos tarptautinių žodžių formų, vartoama vis taisyklingiau, pavyzdžiu, kaip iš žemaičių *l'ep'etūor'ije* Krš, KRTV, *l'ep'etūoreje* Trš, PvN ‘ambulatorija’ išnyko be kokių liekanelių) – tai momentiniai žodžiai, kurių nefiksavo ir J. Balčikonio redaguoti LKŽ tomui, ir paskutinieji (nuo XV iki XX tomo). Bendrinės kalbos žodžių derinimosi klausimas tarmėse tyrinėtinas atskirai.

Kazimieras Būga 1920 metais yra pastebėjęs, kad lietuvių, pasiimdami vartoti naują lietuvišką žodį, dažnai pakeičia jo priegaidę ir kirčio vietą (žr. K. Būga, *Rinktiniai raštai III* 784–789). Jei ką tarmės iš tų pakaitų ir vartoja, LKŽ baigiamosiuose tomuose (XV–XX) įsivesta santrumpa „nj.“, rodanti tarmių pavyzdžių naujumą. Čia ypač reikėjo tuo pasinaudoti, kad jaunesni kalbos istorijos tyrėjai ir užsieniečiai iš kokių žodžių neimtų daryti toli einančių išvadų. (1954 m. rudenį Juozas Balčikonis iš šių eilučių autorius neprímė žodžio *audrà*, nes tai tik 5–10 metų „senumo“ forma iš radio, mokyklų.) Tokių formų čia randame nemažai, be jokios pastabos, lyg nuo amžių vartotų. Tokia yra *ydà* (2); šitoks ir *ilgainiui*, atėjės iš žemaičių (*ilgainiui*), bendrinės kalbos vartotojų pasigautas su pakeistu kirčiu ir įdiegtu zanavykams (ir kapsams); taip pat *kainà* (dažniau 4, o ne 3 kirčiuotės naujai išmokusiu), *speīgas* (bendrinė k.) (p. 38), daugelio šnekų šiaurės Lietuvoje *spēigas*. Sunku sutikti su žodžių *gyvulys, gývulio* (3^b) kirčiavimu, o visoje Lietuvoje vns. kilm. yra *gývulio, gývolio*, taip pat *môkytojas* (*mókau* juk, ne *mokaū!*) kirčiavimu visame žodyno tekste.

Zanavykai dvibalsiuose ir dvigarsiuose tvirtagalę priegaidę nutęsia per abu sandus. Išimtis daroma *ie, uo: diēna ~ diēnq, guōlis, guōst*, naujadaras *gurguôlē* (iš pokario urmu prievolių pristatymo), *kiēmas* ir kt. Pabrėžtinas, ryškesnis tų dvibalsių kirčiavimas nerodo tokios išimties.

¹ Nors daug žodyninkų tarptautinių žodžių kraipomajį vartojimą laiko ne tarmėtyrininkų objektu (žr. Филин Ф. П., Проект *Словаря русских народных говоров*, Москва–Ленинград, 1961, 34).

² Apie tai per radio kalbos valandėlę 1959 m. yra plačiai kalbėjęs Jonas Kabelka.

³ Jų vyrukai parsiveždavo iš sovietų armijos buvusių karininkų gana įvairių, miestų gatvėse ir dabar skambančių.

Dar yra vienas neaiškumas. Dažnai nurodoma kokia kirčiuotė, bet žodžio lizdas to nerodo, yra tik autorių kaip ir pareiškimas: *akúotas* (1, 3) – tekste tik vns. vard.; *árdas* (3) – iš teksto irgi nematyti; toks ir *atéjūnas* (1), *gañdras* (2), o teigiamą *gandrai* (p. 71); *bačkà* (2) sunkiai nustatoma; *bilietas* (3^b) be įrodymo; taip pat ir *bíragas* (3^b), *brúzgas* (4), *daīgas* (4); *dáiktas* (1) – vienas-saitos vietininkas to nerodo; taip pat yra ir su žodžiu *dárbas* (1); dviskiemenis daiktavardis *ínkstas* niekaip negali būti 3^b kirčiuotės (tai daugiaiskiemenių vardažodžių ypatybė).

Zanavykai paprastai yra pavyzdingi kirčio išlaikytojai, neblogai ir čia tą matome. Tai knygos vertybė. Žinoma, tokiam dideliame veikale, kai buvo įvairūs žodžių užrašinėtojai, dirbo daug kitatarmių žmonių, galėjo ir ne viską gerai išgirsti, užrašyti, kai dabar menkėja mūsų kirčiavimas. Tyrinėtojams reikėtų atkreipti dėmesį tik į vieną kitą dalyką: yra abejotinų, labai išsiskiriančių iš visų kalbos mokslo leidinių priegaidžių ir kirčiuočių.

Taisyti reikėtų šiuos žodžius: *bégimas* (2 kartus, p. 11), *aikštùs*, -i (2) = (4), *âkmenis* (3^b) negalėtū būti – čia kokia maišyta paradigma (p. 28), *albskis* (4) = (2), *alýtnamis* (proginis žodis) = *alýtnamis* (plg. ten pat *alýtiné*), *amžinybè* (1) = (2), *núodi·tis* = *nuödytis* (p. 39), *añklodé* (2) = (1), *ankstýbis*, -é (2) sf. (p. 21), bet sakinyς gerai teigia: *anksti·bès jœu kàz davu* (p. 43), *ankšíras*, paliktas be kirčiuotės žymos, o turėtų būti 2 kirč., *añtvogis* taip pat 1 kirč., *atbulínis* (1) = (2), *atsákantis* (1) – tie dalyviai neturi kirčiuočių, *áudeklinis*, -é (1) = *audeklinis* (2) – studentų pramanas, *aviénis* (1) = (2), *balamuitinimas* Bs (1) – be kirčio (iš kur ta kirčiuotė?), *bambókas* (1) = (2), *bereíkalas* (1) = (3^b), *bešeimis* (3) = (2), *bezdamóji* (4) – įvardžiuotinės formos kirčiuočių numerių neturi, *blinđe* (4) = (2), *bóružé* (2) = (1), *brùnis* (4) = (2), *buožgálvis* (2) = (1), *bùžis* (4) = (2), *cäriškas* (3^b) = (1), *däktaré* (3^b) = (1), *daugybè* (1) = (2), *dékaut* = *dëkauti*, *dešimtiné* (1) = (2), *dievinis*, -é (4) = (2), *duóklé* (2) = *díóklé* (2), *dùpké* = (2), *dvivérinis* (2) = (1), *viēsulas* = *viesulas* (3^a) (p. 363), *ní·keva* = *nî·keva* (p. 377), *el̄skis* (1) = (2), *gárga*, bet *nùgarga* nelabai įtikinamas (néra ir pavyzdžio), *gárma* –, bet *îsgarma*, *nùgarma*, *prágarma*, *priðarma* néra užfiksuoata sakiniuose (prie stalo sugalvota), *geležiñkrové* (4) = (1), *geriantys*, -i (3^b) – dalyviai numerouotų kirčiuočių neturi, *gerybè* (1) = (2), *gérklę* = *gérklę* (p. 437), *gírnalové* (1) = *gírnalo·vę*, *gýslé* (2) = (1), *apsíkré·stu* = *apsíkr'ë·stu* (p. 458), *gívris* (1) = (2), *gvulé* (3) = (3^a), *gójus* = *gōjus* (2), *grájjimas* (2) = (1), *isé·mi lá.nga* = *isë·më*: (?), nes ēmë virsti – ēmë lyg ir negalėtū (p. 546), *iñdotai* = (1), *îsvaizdínas* (2) = *îsvaizdínas* (1), *malónës* = *malónës* (p. 580), *bijú·nai* = *bijùnai* (p. 580), *kiaułdobiliai* = *kiaułdobiliai*, *galù·nës* = *galú·nës* ŠK (p. 678), *klebšnës* (2) = (4), *miliój·na*. = *miliój·na* (p. 728), *kubízdalis* = (1), *nejišró·m'i.c* = *nejišró·m'i.c* (p. 791), *kúlverscìais* = *külversonais* (p. 890).

Tai tam tikri riktais – ir nesusiklausymas, ir studentų prasti įrašai. Ką padarysi – pradžioje jų buvo daugiau, toliau darbe, antrojoje dalyje, mažėja. Tai teikia vilčių, kad antrajame tome tų šešelių liks dar mažiau ar visai išnyks.

I ši žodyną įtraukta naujadaru lietuvių kalboje apskritai, specialybių terminų, neturinčių paveldėjimo. Dėstytojams studentų teikiama tarmių pavyzdžiai irgi tikrintini, nes visko būdavo pateikiama (iš vėjavaikiškumo)⁴, todėl Vladas Grinaveckis iš suvalkiečių studentų irgi bus visko užrašės (tai tik nuogirdos). Iš ten ir tikra žemaitybė *íkandiñ* (su ypatingu kirčiu), o visų

⁴ Net J. Balčikoniu būdavo pateikiama *Lükštas* ež. Varn, nors yra tik *Lükstas*; *Veiviržā* vietoj visuotinai vartojamo *Veiviržas*; *Istrà*, o vietoj sakoma *Istras*; *Sátrija*, bet tradiciškai *Šatrijà* ir kt. (Žr. Balčikonis, *Rinkiniai raštai I*, 339–347).

lietuvių *irgi*, studentų paverstu *irgi*, čia lyg ir nereikėjo dar platinti. Tarmių *keturpęsčia* studen-tų ir čia „panaujinta“ – *keturpęsčia*.

Žodyno autoriai kai ką labai keičia, pavyzdžiuui, visus vienskiemenius tvirtagalės priegaidės žodžius keičia tvirtapradžiai: *tūos*, *štūos*, *kuriūos*, *jie*, *tie* ir kt. visame tekste, bet iš kur yra *jiējie*, *jiējei*, *jiēje*, *juōsiuos* (bet ir *jūosius*) (žr. p. 569).

Lyg ir labai apibendrintai teikiama vienoda žodžių sandūra. Buitiniame kalbėsenos stiliuje jos būna dažnai, balsiai, dvibalsiai – *ai* ir *a*, *e* balsiai, bet *-ai*, *-ai* ir *-u*, *-o* nesusilieja: *atēiv'æi* *ó'k'ie'c ei* Žvr, *acāg'ei* užriek Bajoraičiai ir kt.

Zanavykų šnekotas žodynas yra svarbus daugeliu požymių – apimtimi, gražais šnekamosios kalbos sakiniais. Dirbo daug žmonių nuoširdžiai, atsidavę. Žodyninkų darbas yra sunkus, reikalauja didelio kruopštumo, akylumo, pastovumo. Nebuvo nuolatinio žodyno rengėjų kolektyvo, jis vis kito, mainėsi vadovai, todėl ir yra svyravimų. Dėl to ir nepasekta to klausimo literatūros, net Antano Tatarės hipernormalizmų su veiksmažodžių priesagomis *-yti* ir *-inti* atsiradimo (ištirta prof. Zigmo Zinkevičiaus⁵), o žodyno įvade iš esmės nepanagrinėta.

Vytautas Vitkauskas
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g., 10308 Vilnius, Lietuva

Gauta 2004 04 21

INETA SAVICKIENĖ
THE ACQUISITION OF LITHUANIAN NOUN MORPHOLOGY
Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 152 p.,
ISBN 3-7001-3138-0
(Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung, 28)

The monograph under review⁶ is the very first attempt at describing the emergence of nominal grammatical categories in the speech of a Lithuanian child. Therefore it deserves particular attention and a somewhat more extensive summary, as every further study on the acquisition of nouns will have to refer to the pioneer work of Ineta Savickienė of Kaunas VDU University.

The collecting and processing of data on the acquisition of Lithuanian was initiated by Prof. Magdalena Smoczyńska (Jagellonian University, Kraków) in 1992, and it took over ten years to obtain an exhaustive description of the acquisition of morphology by one Lithuanian child⁷. Another scholar whose efforts greatly contributed to this research was Prof. Wolfgang U.

⁵ Zinkevičius, Z., *Lietuvių kalbos istorija IV*, Vilnius, 1990, 202–203 (apie matindamas ‘matydamas’, suwalginsiu ir kt.).

⁶ The monograph is based on the doctoral dissertation: Ineta Savickienė, *Lietuvių vaiko daiktavardžio morfologija*, Kaunas, VDU, 1999.

⁷ The acquisition of verbs was discussed on the basis of the same corpus of data by the author of this review (Paweł Wójcik, *The Acquisition of Lithuanian Verb Morphology: A Case Study*, Kraków: Universitas (Baltica Varsoviensis, 2).